

DİLÇİLİK**UOT 81'1****NİTQDƏ RİTORİK FİQURLAR****Adilə Yaqub qızı ƏSƏDOVA***Qərbi Kaspi Universiteti**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Məqalədə bir sıra ritorik fiqurlar haqqında məlumat verilmişdir. Ritorik fiqurların nitqdə xüsusi ifadəlilik və təsirlilik yaratmasının hansı yollarla əmələ gəlməsindən danışılır. Ritorik fiqurların funksiyaları haqqında –

- 1) mətnin ifadəliliyini təmin etmək;
- 2) nitqdə əyanilik, təsirlilik yaratmaq imkanları məqalədə öz əksini tapmışdır. Ritorik fiqurlar qruplaşdırılaraq ixtisarlar, əlavələr, yerdəyişmələr bölümlərində izahlarla verilmişdir. Ritorik fiqurlardan ellipsis, asindeton, qemina-siya və s. kimi fiqurlar göstərilmişdir.

Açar sözlər: ritorika, natiq, fiqur, təkrar, yerdəyişmə, ixtisar.

РИТОРИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ**РЕЗЮМЕ**

В статье даются сведения о некоторых риторических фигурах. Говорится о том, какими путями риторические фигуры воздействуют на речь и придают ей особую выразительность. О функциях риторических фигур

- 1) Обеспечить выразительность текста;
- 2) В статье нашли отражение такие возможности риторических фигур как создание в речи образности, воздействие.

Сгруппировав риторические фигуры, даны разъяснения в разделах сокращений, дополнений, местоизменений. Показаны такие фигуры, как эллипс, асиндетон, геминация и т.д.

Ключевые слова: ritorika, красноречие, оратор; повторение, повтор; фигура; перемещение, перестановка, рокировка, сокращение.

RHETORICAL FIGURES ON SPEECH

SUMMARY

The article deals with information about a number of rhetorical figures. It speaks about the expressiveness and effectivity to the way in which the rhetorical figures of speech are created. *About the functions of rhetorical figures*

1. To provide the significance of a text
2. The article covers such possibilities of rhetorical figures as imagery in speech, as well as an impact

Having grouped rhetorical figures, explanations in the section of contractions, subordinate clauses and pronouns have been given. Figures, such as ellipse, asyndeton, germination, etc. have been illustrated here.

Keywords: rhetoric, orator, figure, repetition, inversion, shortning.

İnsanın həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı müəllim mədəniyyəti, oxuma mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti və s. kimi mədəniyyətlər formalaşır. Bunlardan biri də “insanın atributu” olan danışmaq mədəniyyətidir [1, s.49]. İnsan kiçik yaşlarından danışmağı öyrənir. Lakin danışmaq vərdişlərini əldə etmək hələ gözəl nitqə malik olmaq demək deyildir. İnsan ömrünün sonuna qədər öz danışğını təkmilləşdirir.

Ritorikanın yüksək mərhələsinə qalxmaq istəyən hər bir nətiqdən müəyyən keyfiyyətlər tələb olunur. Bu bir həqiqətdir ki, natiqin özünəməxsus dili yoxdur. O, ədəbi dildən bir ziyalı kimi istifadə edir. Yəni natiqin dilində düzgünlük, aydınlıq, zənginlik, məntiqilik, dəqiqlik, inandırı bilmək keyfiyyətləri mütləqdir. Natiqlik sənəti haqqında olan aforizmlərdə də bu keyfiyyətlər əsas götürülür: Natiqlik sənətinin məqsədi inandırmaq yox, hər bir konkret halda inandırma üsulu tapmaqdır (Aristotel); Bəlağətli nitqin son məqsədi adamları inandırmaqdır (Cufferfeld Filipp); Bəlağətli nitq hər hansı bir şey haqqında gözəl danışmaq və bununla başqalarını öz fikirlərinə tabe etməyi bacarmaq sənətidir (Lomonosov); Nitq heyvətəməz vasitədir, o qədər aqah olmalıdır ki, ondan istifadə edəsən (Hegel).

Natiq hansı dildə çıxış edirsə, o dilin incəliklərinə bələd olmalıdır. Bunun üçün o, geniş söz ehtiyatına malik olmalı, dilin frazeologiya, semasiologiya, sintaksis kimi bölümlərinin qayda-qanunlarını mükəmməl bilməlidir. Lakin bir dilin leksik tərkibini, qrammatik quruluşunu bilmək, gözəl bir natiq olmaq üçün yetərli deyil. Natiq dil vahidlərinin nitqdə necə, hansı üsulla istifadəsini bilməli, müxtəlif yollarla dinləyicini özünə cəlb etmə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu məqsədlə istifadə olunan üsullardan biri də ritorik fiqurlardır.

R ritorik fiqurlar nitqə xüsusi ifadəlilik və təsirlilik verir. Bu qeyri-adi ifadə formaları nitqdə müəyyən hissələrin buraxılması, təkrarlanması və sözlərin

yerinin dəyişilməsi halında özünü göstərir. Ritorik fiqurlar, əsasən, iki əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. Onlar mətnin ifadəliliyini təmin edir. Məsələn: Uşaq ucadan səsləndi. Uşaq ucadan, lap ucadan səsləndi. Bu, adi bir misaldır, lakin ikinci cümlədə “ucadan” sözünün təkrarlanması cümləyə daha canlılıq, emosionallıq gətirir. Bu cümləni oxuyan zaman özümüzdən asılı olmayaraq təkrar etdiyimiz ifadəni xüsusi bir intonasiya ilə deyirik.
2. Fuqurların ikinci funksiyası nitqdə əyanilik, təsirlilik yaratmaqdır. Ritorik fiqurlar özünü şifahi nitqdə daha aydın göstərir. Yazılı nitqdə bu fiqurlardan geniş istifadə edilir, lakin onların təsir gücü şifahi nitqdəki qədər güclü olmur.

Ritorik fiqurlar haqqında ziddiyyət təşkil edən fikirlər mövcuddur. Qədim ritorlar məcazları da fiqurların növləri kimi vermişlər (ritorikanın tarixi boyunca bu cür zidd fikirlər mövcud olmuşdur) [3, s.34].

Ritorikada ritorik fiqurları əsas üç böyük qrupa bölürlər: [4, s.132].

1) İxtisarlar; 2) Əlavələr; 3) Yerdəyişmələr.

1. **İxtisarlar.** burada məlumatın hər hansı bir elementi buraxılır. Ən çox aşağıdakı növlərinə rast gəlinir.
 - a) *ellipsis* - cümlədə, asanlıqla anlaşılan sözün (hər hansı bir üzvün) buraxılması. Buraxılan cümlə üzvü mənaya görə asanlıqla bərpa oluna bilir. Bu fiqurun köməyi ilə nitq dinamik xarakter alır. Dilçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələr müxtəlif adlarla verilir: pozulmuş yarımçıq cümlələr, “stasionar yarımçıq cümlələr”, “elliptik cümlələr” və s.
 - b) *asindeton* – bağlayıcıların ixtisar edilməsi. Bu həm sadə cümlələr arasında, həm də eynicinsli sözlər arasında olur.
aposiopezis (susmaq) – nitqi yarımçıq saxlamaq, nitqi qəflətən kəsmək deməkdir. Bu fiqur şifahi nitq üçün səciyyəvidir. Əsasən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur: 1) Buraxılan hissənin dinləyicilərin özlərinin bərpa etməsi üçün; 2) Hamıya məlum olan şeir və ya mətn parçasından bir hissəni yada salmaq üçün; 3) Bəzi hallarda hədə-qorxu ifadəsi yaratmaq üçün; 4) Auditoriyanın fikrini cəlb etmək üçün.
 - c) *Prosiopozis* – aposiopezisin əksidir. İfadənin əvvəli buraxılır. Daha çox sitat gətirilərkən istifadə edilir.
2. **Əlavələr** – nitqə güvənlik, əminlik gətirir. Əsasən nitqdə çeviklik, fəallıq təəssüratı yaradır. Ritorik fiqurun bu növündən natiq söylədikləri haqqında dəyişməz fikirdə olduğu zaman istifadə etməlidir. Bu nöqteyi - nəzərdən fiqurlarda böyük bir güc gizlənmiş olur. İlk baxışdan təkrarlar nitqdə artıq kimi görünür. Məsələn, “Bu işə, bu işə yalnız sərmayə qoyulmalıdır” cümləsini “Sərmayəni bu işə qoymaq

lazımdır” deyə bilərik. Lakin əvvəlki cümlədəki “bu işə, bu işə” ifadələrini təkrarlamaqla natiq haqlı olduğunu əminliklə bildirir.

Təkrarın ən çox yayılmış növləri aşağıdakılardır:

- 1) *Qeminasıya* - eyni bir sözün və ya söz birləşməsinin bir neçə dəfə təkrarlanması. Məsələn, Gecə hey uzanırdı, uzanırdı, uzanırdı; a) *Anafora*- ifadənin əvvəlində işlənən təkrarlar. Bütün müxtəlifliklər, bütün füsunkarlıqlar, bütün gözəlliklər qaranlıq və işıqdan yaranır (L.Tolstoy). b) *Epifora*- ifadələrin sonunda təkrarlanan sözlər. “İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın, Ol qədər cövr et mənə ah etmək imkan olmasın! Dərdi-əşqin qəsdi-can etdisə, mən həm şakirəm, İstərəm cismində dərd olsun, dəxi can olmasın!
- 2) *Polisendeton* – bağlayıcıların təkrarlanmasıdır. Bu nitqə təntənəli bir ahəng verir;
- 3) *Sintaktik paralellilik* - ən qədim fiqurlardan biridir. Bu fiqur ritorikaya folklordan keçmişdir. Əslində paralelizm məlumatın bir-biri ilə yanaşı və ya bir qədər uzaq yerləşmiş hissələrinin oxşar sintaktik konstruksiyaya malik olması deməkdir. Paralelizm zamanı konstruksiyalar arasındakı “struktur oxşarlığı” səbəbindən bir konstruksiyada ifadə olunan məna digərinə köçürülür. Nəticədə mənalər nitqi zənginləşdirir. Sintaktik paralellikdə eyni konstruktorlu birləşmələrin təkrarı verilir. Məsələn, “Qiymətlər qalxır, inflyasiya dördnala çarpır, hökumət verdiyi sözlərə əməl etmir” (mübtəda-xəbər). Sintaktik paralellikdə daha çox qısa konstruksiyalar olur. Lakin bu o demək deyil ki, geniş konstruksiyalara rast gəlinmir.

Epimona – eyni söz və ya birləşmələrin müəyyən qrammatik formalarda deyilməsi. Məsələn, hər hansı bir sözün ismin halları üzrə dəyişməsi. “Səni sevirəm, sənə güvənirəm, həmişə səninem” və ya feilin zamanlara görə dəyişməsi: “Sevmişəm, sevirəm, sevəcəyəm”.

Anadiplozis (calanma) – Nitqin həmhüdüdüdə eyni komponentin təkrarı. Cümlə hansı komponentlə bitirsə, digər cümlə də həmin komponentlə başlayır. Məsələn, bu xəbərin bilinməyini istəmərdin. İstəmərdin, bildirməyəydin. A.Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar” kitabında anadiplozisin həm klassik, həm də müasir bədii əsərlərdə geniş şəkildə işlənən üslubi fiqur olduğunu bildirir [5, s.89].

Xiazm (yunancadan tərcümədə “chiasmus” yunan hərfi z(xi) və ya latın hərfi x-yə uyğun olaraq çarpazlaşdırma deməkdir). Cümlə üzvlərinin xaça oxşar şəkildə yerləşməsini nəzərdə tutur. Bu fiqur hətta adi vaxtda aralarında heç bir ziddiyyəti olmayan anlayışları da qarşı-qarşıya qoyur. Xiazmin bu xüsusiyyətindən ritorikada anlayışlar arasında semantik baxımdan maraqlı əlaqələr qurmaq məqsədilə istifadə edilir. Məsələn, Yaşamaq üçün yeyirik, yemək üçün yaşamırıq. Mən haradayam, sən də orda və sən hardasan, mən də orda. V.V.Mayakovskinin nitqindən: “Elə şairlər var ki, yazmaq üçün yaşayır və

elələri də var ki, yazır ki, yaşasınlar. Mən daha çox o şairləri sevirəm ki, yazırlar ki, yaşasınlar. Və öz gücünü əlbəttə ki, həyatımızdan bəhs edən şairlərimə istiqamətləndirəcəyəm”.

3.Yerdəyişmə - burada cümlə üzvlərinin yerdəyişməsi nəzərdə tutulur. Hər bir dilin sintaktik quruluşuna əsasən cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması vardır. Lakin nitqi təsirli etmək üçün bir cümlə üzvlərinin yerini dəyişmək olur ki, dilçilikdə buna inversiya deyilir.

Yerdəyişmənin müxtəlif formaları var.

Hiperbaton – bu hadisədə nəinki cümlə üzvləri yerini dəyişir, həm də cümlə üzvlərinin bir-birinə münasibətdə əlaqəsi də pozulur. Bu ritorik fiqurdan daha çox bədii üslubda şeir dilində istifadə edilir. Eləcə də siyasi natiqlərin nitqlərində də bəzən bu fiqura rast gəlinir. Hiperbaton natiqin hissələrini daha qabarıq şəkildə göstərməsinə çox yaxşı bir vasitədir. Lakin bu fiqurdan istifadə edən natiq dilin incəliklərini dərinləndirən bilməlidir. Əks halda sözlərin düzgün əlaqəsini pozaraq, nitqi mənasız anlama gələ bilər.

Paranteza – bu hadisədə hər hansı bir cümlənin arasına müəyyən bir cümlə, söz və ya söz birləşməsi daxil olur.

Anakoluf (yunancadan tərcümədə anakoluthus – ardıcıl olmayan deməkdir) - cümlədə sözlərin bir-birilə düzgün uzlaşmamasıdır. Anakoluf çox mürəkkəb bir fiqurdur. Onun istifadəsi o qədər də asan deyildir. Çox zaman natiq bu fiqurdan düzgün istifadə edə bilmədiyindən, anakoluf bir fiqur kimi qəbul edilə bilmir. Bu fiqurdan bədii üslubda istifadə olunur. Məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, natiq hər hansı bir dildə çıxış edərsə, o dilin bütün incəliklərini bilməlidir. Dilçi alim Afad Qurbanovun dediyi kimi, dil fikirləşmə, anlaşma vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də fikri təcəssüm etdirmə alətidir [2, s.362]. Fikrimizcə, ritorik fiqurlardan istifadə fikirlərimizi, düşüncələrimizi daha gözəl təcəssüm etdirmək üçün bir vasitə ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Adil Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2008.
2. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, 2004.
3. Аристотель. Поэтика. Аристотель и античная литература. М., 1987.
4. Грановская Л.М. Риторика. Б., 2000.
5. А.Вəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar” Bakı, 2008.